

CUNOAȘTERE VS. INTERPRETARE: REFLECȚII FILOSOFICE ȘI DISCURS LITERAR

RECONSTRUCȚIA PROCESUALĂ A OMNISCIENTEI DIVINE¹

Vlad Vasile ANDREICA *

Abstract: In classical theism, God knows all things in a manner in which there is no relativity or dependency in God as the knower and maximal dependency in creatures as known. Aristotel was right in pointing out that a knower depends on what he knows and is in a direct relation with the things that he knows (as a consequence – in knowing implies a certain relation, God could not know contingent and changing things). In neoclassical theism creature's free actions precede the divine knowledge in time and they are necessarily for God to know them.

Keywords: God, omniscience, future, possibilities.

Reconstrucția omnișcenței divine în cadrul filosofiei procesuale sau a teismului neoclasic pornește de la critica adusă teismului clasic. În cadrul teismului clasic Dumnezeu nu se poate schimba și cunoaște tot ceea ce este de cunoscut în fiecare moment dar și evenimentele viitoare. Dumnezeu, cunoscându-se pe sine ca și cauză, cunoaște și evenimentele viitoare ca și efecte.

Aristotel a extras o consecință importantă din imuabilitatea divinității. O ființă care nu se poate schimba nu poate avea nici o potențialitate neactualizată în realitatea sa. Orice poate fi, *este*. Contingența, pusă în relație cu divinitatea concepută astfel poate însemna doar că anumite efecte care puteau să se producă nu s-au produs. Dar divinitatea fiind necesară, reprezintă tot ceea ce e capabil de a fi și astfel orice relație dintre divinitate și evenimentele contingente va caracteriza evenimentele respective și nu divinitatea. Și Toma D Aquino susținea același lucru considerând că relațiile dintre Dumnezeu și lume sunt relații pentru lume dar nu pentru Dumnezeu. Până în acest punct a existat un acord cu perspectivele filosofice grecești în teoriile ulterioare dezvoltate pe această problematică. Dar nu a fost admisă concluzia pe care Aristotel o extrage de aici:

¹ **ACKNOWLEDGEMENT:** This paper was made within The Knowledge Based Society Project supported by the Sectoral Operational Programme Human Resources Development (SOP HRD), financed from the European Social Fund and by the Romanian Government under the contract number POSDRU ID 56815.

* cercetător postdoctoral al Academiei Române, filiala Iași, Universitatea de Nord, Baia Mare. E-mail: andreicavlad@yahoo.com

dacă a cunoaște ceva înseamnă e fi într-un anumit raport, Dumnezeu nu poate cunoaște lucrurile contingente și schimbătoare. El poate cunoaște doar necesitățile eterne și față de această poziție a existat un dezacord total din partea gânditorilor creștini sau islamici. Ei nu puteau respinge omnisciența lui Dumnezeu și să mențină în același timp o legătură cu Scriptura.²

Aristotel a încercat să arate că un cunoscător depinde de ceea ce cunoaște, este într-o relație directă cu ceea ce cunoaște. În cazul cunoașterii divine problema a fost pusă diferit de filosofii care nu au acceptat concluzia lui Aristotel : ceea ce e cunoscut depinde de cunoaștere și de cunoscător. Astfel, a spune că Dumnezeu cunoaște lumea, este o cale înșelătoare de a spune că lumea este cunoscută de Dumnezeu. Pozițiile lui Aristotel și Aquino au fost considerate utile de către reprezentanții teismului neoclasic deoarece se poate cunoaște ceva pentru că acel ceva există: când cunoaștem ceva nu îl introducem în existență ci mai degrabă existența aceluia lucru este o condiție pentru ca lucrul respectiv să fie cunoscut de către noi. Filosofii medievali au susținut că în cunoașterea unei cauze sunt cunoscute efectele și astfel, Dumnezeu, cunoscându-se pe sine însuși, trebuie să cunoască orice lucru pe care îl poate produce și nu are nevoie de o relație viitoare cu acele lucruri. În metafizica lui Charles Hartshorne în particular și în metafizica teismului procesual în general, a cunoaște o cauză adecvat implică a cunoaște rezultatele sale posibile. Cauzele lasă întotdeauna rezultatele deschise pentru decizii viitoare.³

Spinoza a fost și el de acord cu Aristotel și a considerat că a cunoaște implică ceea ce e cunoscut și prin urmare, devreme ce Dumnezeu este fără contingență există două posibilități:

1. Toate lucrurile sunt în mod necesar precum Dumnezeu.
2. Dumnezeu nu cunoaște toate lucrurile.

Aristotel a menținut a doua variantă iar Spinoza prima. Rămâne o a treia variantă, neexplorată corespunzător până în cadrul teismului neoclasic: de a se admite contingența și schimbarea atât în Dumnezeu cât și în lume.⁴

A admite schimbarea în cadrul divinității implică o schimbare profundă a ideilor legate de posibilitatea de schimbare a lui Dumnezeu. Acesta se schimbă în ceea ce privește cunoașterea unei lumi în schimbare iar acest lucru nu scade cu nimic din perfecțiunea sa.

Întreaga filosofie teologică de la Platon la Whithead și Hartshorne poate fi sintetizată în următoarele trei teze:

1. Lumea este schimbătoare și contingentă
2. Baza tuturor posibilităților acestei lumi este o ființă necesară și neschimbată
3. Ființa necesară, Dumnezeu, are o cunoaștere completă a lumii

² Charles Hartshorne, *Aquinas to Whithead*, Milwaukee, Marquette University Publications, 1976, p. 6-7.

³*Ibidem*, p. 8-11.

⁴*Ibidem*, p. 12

Aristotel, Spinoza și secta sociniană au considerat că aceste trei perspective nu sunt compatibile și formează o *triadă inconsistentă*. O ființă necesară se presupune a avea cunoaștere contingentă.⁵

Din perspectiva teismului neoclastic, o relație cognitivă între cunoscător și cunoscut trebuie privită ca internă pentru subiectul care cunoaște și externă pentru subiectul cunoscut. Cunoscătorul ajunge să includă ceea ce este cunoscut – această concepție merge mână în mână cu panenteismul teismului clasic care consideră relația *Dumnezeu-lume* analogă relației *minte-corp*.⁶

Russel a făcut o distincție importantă între cunoașterea lucrurilor și cunoașterea adevărurilor: cunoașterea lucrurilor implică o legătură directă cu un anumit obiect iar cunoașterea unor adevăruri nu implică o astfel de relație directă ci se face adesea apel la convingeri și judecăți asupra unor subiecte. Cunoașterea lucrurilor este denumită de Hartshorne *cunoaștere prin cunoștință* și aceasta reprezintă cunoașterea care stă la baza omniscienței divine. Mai departe, dacă o astfel de cunoaștere implică o relație directă cu un anumit obiect sau eveniment atunci nu se poate aplica decât obiectelor care există cu adevărat. Iar dacă evenimentele viitoare reprezintă niște simple posibilități nu pot fi cuprinse de o *cunoaștere prin cunoștință*.⁷

Conceptul cunoașterii lui Dumnezeu dezvoltat în teismul neoclastic pleacă de la ideile lui Whithead care leagă omnisciența divină de participarea divinității la sentimentele creaturilor. Omnisciența nu trebuie privită doar ca o totalitate de informații și fără o concepere a omniscienței divine ca participare la sentimentele creaturilor cunoașterea divină ar fi de fapt abstractă și inadecvată. Conceptul *cunoașterii divine perfecte* implică ca Dumnezeu să cunoască în orice moment orice lucru sau adevăr care este posibil de cunoscut în acel moment.⁸

Dumnezeu cunoaște toate lucrurile într-o manieră în care nu există relativitate sau dependență în Dumnezeu, ca și cunoscător și dependență maximă în creaturi ca și cunoscut. Se spune adesea că putem vorbi de o cunoaștere umană relativă, în timp ce cunoașterea divină este absolută. Teismul procesual propune o abordare care nu consideră cunoașterea divină absolută în toate aspectele sale. Mai mult, a considera cunoașterea noastră relativă doar datorită faptului că suntem inferiori este greșit. O cunoaștere absolută implică un absolut în ceea ce privește certitudinea și completitudinea iar pentru a realiza aceste condiții cunoașterea respectivă trebuie să fie relativă. O cunoaștere completă a realității este o cunoaștere care implică fiecare detaliu al realității.⁹

⁵ *Ibidem*, p. 15

⁶ Richard Schofner, *Anselm Revisited*, Leiden E.J. Brill, 1974, p.204-205.

⁷ Don Viney, “God only knows?” in *Hartshorne and the mechanics of Omniscience in Hartshorne – Process Philosophy and Theology*, Robert Kane and Stephen H. Philipps (ed.), State University of New York Press, 1989, pp.82-83.

⁸ *Ibidem*, pp.83-86.

⁹ Charles Hartshorne, *The Divine Relativity – A social conception of God*, Eugene, Wipf and Stock Publishers, 1998, p.8-9.

Detaliile evenimentelor nu sunt decretate de divinitate – poziția teismului neoclasic este că ele au loc și asta e tot ce se poate afirma. Ceea ce este decretat este faptul că este posibil ca ele să se întâmple dar în același timp posibil ca alte evenimente să aibă loc. Motivul pentru care posibilitatea lor este decretată este faptul că în perspectiva stărilor lucrurilor determinate de evenimentele trecute, nici un alt set de posibilități nu ar implica un procent mai favorabil de risc și oportunitate. Ideea unei puteri cosmice care determină toate deciziile nu are sens – puterea lui Dumnezeu este absolut maximală, dar trebuie privită totuși ca o putere printre altele.¹⁰

Este importantă o analiză a relațiilor dintre perfecțiune și potențialitate pe de o parte și dintre perfecțiune și actualitate pe de altă parte. Infinitatea absolută a potențialității divine poate fi numită „coincidența cu o anumită posibilitate”. A fi posibil înseamnă a fi un obiect posibil a cunoașterii divine. În cazul actualității aceeași noțiune a coincidenței poate fi folosită: actualitatea divină este toată actualizată. Se consideră că Dumnezeu cunoaște existența a orice ce există în mod actual. Tot ceea ce este actual este cuprins în cunoașterea sa actuală și orice este posibil este cuprins în cunoașterea sa potențială. De aceea se poate defini perfecțiunea ca o „coincidență modală”.¹¹

„Coincidența modală” este o noțiune echivalentă cu noțiunea „perfecțiunii” iar prin modul în care interpretăm această „coincidență modală” o ființă perfectă este o ființă care cunoaște toate întâmplările actuale (evenimente sau stări de lucruri) și care poate cunoaște, de asemenea, toate posibilitățile.¹²

Relația dintre trecut și viitor are o funcție importantă în sistemul metafizic propus de Hartshorne – se construiește baza ontologică pentru conceperea neoclasică a omniscienței lui Dumnezeu, o cunoaștere care integrează faptul că universul se află într-un proces continuu. Dumnezeu garantează că trecutul este întotdeauna *acolo* și că vor fi tot timpul noi experiențe care se adaugă trecutului și care formează realitatea totală.¹³

Noi experimentăm prezentul după cum decurge dintr-un trecut stabilit și care se deschide într-un viitor care nu este chiar stabilit în toate detaliile sale. Folosind limbajul preferat al lui Hartshorne putem spune că trecutul este complet determinat, viitorul este parțial determinat iar prezentul este procesul determinării. Faptul că viitorul este parțial indeterminat reprezintă un element-cheie în teoria lui Hartshorne. Pentru Hartshorne timpul nu este doar o specie a modalităților obiective ci oferă „ancora semantică” pentru toate discursurile despre posibilitate și necesitate. Viitorul și posibilitatea sunt strâns legate. Nimic nu este posibil dacă nu a fost o dată sau dacă nu va fi într-o zi o

¹⁰ *Ibidem*, p.138.

¹¹ Charles Hartshorne, *The logic of perfection*, La Salle, Open Court Publishing, 1962, p.38.

¹² Tomis Kapitan, *Perfection and Modality: Charles Hartshorne's Ontological Proof* in “International Journal for Philosophy of Religion”, V. 7, 1976, p. 382.

¹³ Colin E. Gunton, *Becoming and Being*, Oxford, Oxford University Press, 1978, pp. 60-62.

posibilitate în viitor. Necesitatea exprimă tot ceea ce este comun cu toate posibilitățile temporale.¹⁴

Pentru Hartshorne, omnisciența divină exprimă capacitatea de a cunoaște actualitățile ca și actualități și posibilitățile ca și posibilități. A cunoaște o contingență viitoare ca actuală reprezintă o înțelegere greșită a contingenței. Evenimentele viitoare trebuie privite ca și potențialitate.¹⁵

Din perspectiva lui Hartshorne, acțiunile libere ale creaturilor preced cunoașterea divină în timp și sunt cauzal necesare pentru ca Dumnezeu să le cunoască. Cunoașterea divină trebuie să fie ordonată temporal și schimbătoare. În comparație cu doctrina unei cunoașteri dincolo de timp în care Dumnezeu cunoștea într-un singur moment evoluția temporală a lumii, doctrina propusă de teismul neoclasic îi permite lui Dumnezeu să cunoască în fiecare moment ceea ce este actual de cunoscut iar tot ceea ce este posibil va cunoaște doar ca posibilitate. Se poate spune că o astfel de cunoaștere este infinită în două sensuri: în ceea ce privește actualitățile trecute și în ceea ce privește posibilitățile.¹⁶

În lucrarea *Man Vision of God*, Hartshorne afirma:

„Omnisciența nu implică o cunoaștere în afara timpului. Se poate vorbi de un eveniment viitor chiar și în cazul unei ființe omnisciente. Când un eveniment viitor are loc, o astfel de minte atotcunoscătoare va cunoaște ceva mai mult decât a cunoscut înainte, dar în fiecare moment ea va cunoaște tot ceea ce e de cunoscut deși în viitor există alte evenimente pe care le va cunoaște.”¹⁷

Dacă ne concentrăm pe proprietățile omniscienței sau infaibilității cognitive este clar că orice există va fi cunoscut de către infaibil dar nu se poate spune același lucru despre ceva posibil dar care nu există încă. A fi infaibil înseamnă a fi în mod actual într-o relație cognitivă cu ceea ce există în mod actual și potențial în relație cu ceea ce poate exista. Dualitatea actual posibil sau concret abstract nu poate fi dată la o parte nici atunci când ne referim la omnisciență. Dar dualitatea transcendentă în cazul lui Dumnezeu ne arată că Dumnezeu ca infaibil nu este acel Dumnezeu concret care cunoaște în mod actual lumea concretă. Infaibilitatea aparține esenței lui Dumnezeu și este independentă de circumstanțe în sensul că nimeni și nimic nu poate distruge această infaibilitate. Dar fiind o abstracție este importantă prezența sa într-o formă concretă iar această formă concretă în mod necesar trebuie să fie

¹⁴ Donald Wayne Viney, “Modality and Hartshorne’s Dipolar Theism,” articol în curs de publicare, 3-7.

¹⁵ Daniel Dombrowski, “Must a Perfect Being Be Immutable?” in Robert Kane and Stephen H. Philipps (ed.) *Hartshorne – Process philosophy and theology*, Albany, State University of New York Press, 1989, p.104.

¹⁶ John C. Moskop, *Divine Omniscience and Human Freedom*, Mercer University Press, 1984, p.71-72

¹⁷ Charles Hartshorne, *Man Vision of God and the Logic of Theism*, Connecticut, 1964, p.104.

concretizată, dar această necesitate nu este implicată în particularul *cum* (cum este concretizată sau actualizată).¹⁸

A cunoaște tot ceea ce e de cunoscut implică o posesie a acelei realități. Dumnezeu include toată realitatea iar a-l cunoaște pe Dumnezeu implică de fapt cunoașterea a tot ceea ce poate fi cunoscut – iar acest lucru nu poate fi realizat de către un individ ci numai de către ființa perfectă.

Este posibil că concepem o ființă omniscientă care se schimbă – o astfel de ființă va ști întotdeauna mai multe într-un moment viitor decât a știut în trecut. Se poate vorbi de cunoaștere adevărată în cadrul teismului neoclasic doar printr-o corespondență cu realitatea iar a cunoaște lucruri care nu s-au întâmplat implică o cunoaștere falsă. Singura variantă prin care putem să ne raportăm la viitor implică un viitor nedeterminat care lasă libertatea de a alege între diferite alternative. A cunoaște ceea ce urmează să se întâmple implică o cunoaștere falsă deoarece nu există un lucru definit care să poată fi cunoscut.¹⁹

Dumnezeu cunoaște fiecare eveniment care se întâmplă deoarece este legat în mod intim de fiecare eveniment prin relația pe care o are cu lumea, o relație asemănătoare relației dintre minte și corp. Astfel lumea este o parte din Dumnezeu la fel cum corpurile noastre sunt o parte din noi. Această relație poate fi privită ca asemănătoare dar nu identică: în timp ce ființele umane nu au în fiecare moment o conștiință directă a schimbărilor corpului lor, Dumnezeu se presupune a cunoaște în fiecare moment fiecare creatură și fiecare eveniment care are loc în lume. În al doilea rând, în timp ce majoritatea evenimentelor au loc în afara noastră, în cazul divinității totul are loc înăuntrul ei – întreg mediul este intern. Mai mult, dacă multe din evenimentele trecute sunt uitate de către oameni, în cazul lui Dumnezeu totul este reținut, nimic nu este uitat.²⁰

Deoarece cunoașterea umană este imperfectă și incompletă ceea ce este cunoscut este extern – ființele umane nu reușesc să cunoască în cel mai adecvat mod cu putință. Deoarece cunoașterea divină este adecvată în mod perfect, obiectele cunoscute devin părți ale unui întreg. „Toate evenimentele sunt incluse în mod imperfect în experiența umană și în mod perfect în experiența divină.”²¹

Perspectiva clasică asupra omniscienței divine ne arată un Dumnezeu care cunoaște în avans și cu certitudine tot ceea ce se va întâmpla în viitor. Într-un astfel de peisaj, libertatea umană este îngădită deoarece ființele umane ar urma să facă ceea ce era cunoscut deja de către Dumnezeu că vor face. Această viziune este una simetrică deoarece o ființă umană din prezent este în mod intern legată de fazele sale trecute dar și de cele viitoare.²²

¹⁸ Charles Hartshorne, *Creative Synthesis and Philosophic Method*, Lanham, University Press of America, 1897, p.234

¹⁹ Charles Hartshorne, *Man Vision*, Connecticut, 1964, p.98.

²⁰ John C. Moskop, *op.cit.*, p. 72.

²¹ *Ibidem*, p.74-75.

²² Daniel Dombrovki, *A Platonic Philosophy of Religion*, State University of New York Press, Albany, 2005, pp. 58-59.

Din perspectiva procesuală este susținut un concept al omniscienței divine prin care Dumnezeu este privit drept *ființa de nedepășit și care este în devenire* – o astfel de ființă acumulează cunoaștere de la un moment la altul dar nimeni și nimic nu poate depăși o astfel de ființă în cunoaștere. Dar acest lucru nu înseamnă că Dumnezeu poate cunoaște imposibilități logice ci doar că Dumnezeu cunoaște evenimentele trecute ca evenimente actualizate, viitorul ca posibilitate și prezentul ca și prezent: o cunoaștere perfectă trebuie să cunoască în orice moment tot ce poate fi cunoscut în acel moment. Viitorul este parțial indeterminat și deși Dumnezeu cunoaște posibilitățile viitoare mai bine ca oricine, el nu poate cunoaște actualități viitoare pentru că acestea nu există pentru a fi cunoscute. Nu există o valoare foarte mare în a cunoaște viitorul la fel ca și trecutul, pentru că în acest caz se pierde chiar noțiunea de *viitor* – este mai bine ca viitorul să facă referire la posibilități și la caracterul indeterminat al acestora. Fiecare eveniment viitor aduce cu sine elemente de noutate în ceea ce privește măreția unei ființe perfecte – iar Dumnezeu trebuie în fiecare moment să depășească în măreție (omnisciență) toate celelalte ființe și să se depășească pe sine în stări viitoare (măreția sa în momentul t1 depășește măreția sa în momentul t0).²³

Hartshorne consideră că numai cei care sunt mulțumiți cu o concepere tiranică a divinității pot fi de acord cu teza conform căreia providența divină exclude șansa. Einstein, care la fel ca Darwin, nu putea accepta existența șansei, afirmase că „Dumnezeu nu aruncă cu zarurile” iar Arthur Young, un inventator în domeniul avioanelor afirma mai târziu că „Dumnezeu aruncă zarurile, pentru că a da naștere creaturilor înseamnă de fapt să implice șansa în ceea ce ei vor face”²⁴.

O guvernare ideală stabilește acele reguli în afara cărora libertatea ar include un risc mai mare decât oportunități. Riscul nu poate fi înlăturat deoarece merge mână în mână cu oportunitatea. Dar o libertate prea mare ar extinde riscurile mai mult decât oportunitățile iar o libertate prea mică restricționează oportunitățile într-o mai mare măsură decât riscurile.²⁵

Hartshorne consideră că în Dumnezeu există o coincidență perfectă între altruism și interes propriu: devreme ce toate creaturile sunt părți ale sale și toate au un loc în cunoașterea sa, își dorește fericirea lor ca parte a fericirii sale.²⁶

Perspectiva lui Charles Hartshorne asupra omniscienței divine și asupra viitorului permite o dezvoltare fericită a libertății umane.

Problema *logicii contingențelor viitoare* vizează cunoașterea, timpul, relația dintre adevăr și timp. Pentru Hartshorne contingența este reală iar problema *logicii contingențelor viitoare* este o problemă care are nevoie de

²³ *Ibidem*, p. 59.

²⁴ Charles Hartshorne, *Omnipotence and Other Theological Mistakes*, New York, State University of New York Press, 1984, pp.69-71.

²⁵ Idem, *The Logic of Perfection and Other Essays in Neoclassical Metaphysics*, La Salle, Open Court, 1962, p.231.

²⁶ John C. Moskop, *op.cit.*, p. 86.

soluții. Pentru moniști această problemă poate fi, în cel mai bun caz, o problemă a *logicii lucrurilor care par a fi contingente*. Luis de Molina a încercat o reconciliere a providenței divine cu libertatea oamenilor: Dumnezeu are o „cunoaștere naturală” (a ceea ce poate fi), o „cunoaștere liberă” (a ceea ce este/a ceea ce Dumnezeu creează) dar și o „cunoaștere de mijloc” (ceea ce va fi). Dumnezeu cunoaște ceea ce se întâmplă, ceea ce se va întâmpla și ceea ce vor face creaturile în orice circumstanțe posibile. Dumnezeu are o cunoaștere perfectă a ceea ce vor face oamenii dar oamenii au libertatea de a alege din posibilitățile care se ivesc. Ceea ce poate face divinitatea e să actualizeze anumite circumstanțe astfel încât un individual să aleagă o variantă în detrimentul celeilalte. Condiționalele cunoașterii de mijloc reprezintă adevăruri contingente despre hotărârile finite dar care nu sunt fixate în hotărârea nici unui individual, nici chiar a lui Dumnezeu²⁷.

Hartshorne respinge ideile lui Molina și consideră că se poate vorbi de un viitor deschis chiar și în cazul lui Dumnezeu. În sistemul lui Molina, Dumnezeu cunoaște în avans ceea ce va face fiecare individ în orice situație. Dacă lumea creată este lumea actuală, atunci Dumnezeu are o cunoaștere de mijloc despre creaturile posibile și nu despre cele actuale. O dată ce universul este creat, Dumnezeu cunoaște ce vor face creaturile în acest univers. Shields și Viney exemplifică poziția lui Molina astfel: pentru două lumi P1 și P2 avem următoarele variante

P1: S în C decide A

P2: S în C decide non-A

Dacă presupunem că prima variantă se poate afirma că în cazul în care s-ar afla în C atunci S ar decide A – și aceasta este informația pe care Dumnezeu o cunoaște din punctul de vedere al teoriei lui Molina. Acesta este un exemplu de *condițional al cunoașterii mijlocii*²⁸

Hartshorne respinge condiționalele cunoașterii mijlocii și consideră că ziua de mâine adaugă permanent predicate noi pentru ceea ce deja există (realitatea este într-o permanentă devenire). Mai mult nu se poate vorbi numai de existența indivizilor posibili pentru că astfel se distruge distincția dintre posibil și actual și automat noțiunea de devenire. O consecință a doctrinei lui Hartshorne despre actualitate și posibilitate vizează deciziile creaturilor: a fost sau este posibil se poate traduce în „ar fi putut fi actual” sau „poate fi actual”. A fi actual posibil înseamnă a fi posibil actual – iar această idee este incompatibilă cu doctrina cunoașterii mijlocii. Pornind de la condiționala cunoașterii mijlocii la care au ajuns Viney și Shields în exemplificarea poziției lui Molina: *Dacă ar fi în C, S ar decide A*. În teoria lui Molina, singura lume posibilă care poate deveni posibilă este lumea pe care Dumnezeu o poate crea. Orice lume pe care Dumnezeu o creează și în care S este în C, este de asemenea o lume în care S

²⁷ George W. Shields and Donald W. Viney, *The Logic of Future Contingents in Process and Analysis*, George W. Shields, State University of New York Press, Albany, 2003, p.210-214.

²⁸ *Ibidem*, p.225

decide A. Cealaltă lume P2 (în care S decide non-A) nu este o lume care poate deveni actuală. În aceste condiții intențiile moniștilor de a reconcilia providența divină cu o teorie a libertății umane devin nerealizabile: Devreme ce P2 exprimă o posibilitate ce nu poate fi actualizată, nu se poate garanta libertatea lui S de a decide între A și non-A. Din punct de vedere al libertății lui S, P2 este o lume imposibilă.²⁹

Fiecare individual păstrează în memoria sa trecutul său și mai puțin trecutul altora. O memorie ideală, pe de altă parte, este în stare să dezvăluie tot trecutul dar atunci se pune întrebarea dacă poate să dezvăluie și tot viitorul. Omnisciența lui Dumnezeu în teismul clasic nu include posibilitatea de a cunoaște tot ce va fi în viitor. Ceva ce încă nu e reprezintă o idee cu înțeles doar pentru cineva care nu se bucură de toate detaliile a ceea ce va urma. Viitorul implică lipsa unei conștiințe complete. Și Dumnezeu vede viitorul incert și chiar memoria sa absolută nu poate distruge distincția dintre trecut și viitor. Argumentele care susțin evoluția nu sunt compatibile cu doctrina deterministă. Evoluția implică o schimbare în natura și comportamentul speciilor. Este implicată ideea schimbării mai degrabă genurilor mai degrabă decât indivizilor. De aici se poate trage concluzia că speciile sunt în dezvoltare.³⁰

În teismul neoclasic, viitorul apare ca indeterminat chiar și pentru Dumnezeu. El cunoaște viitorul ca și posibilități – acel set de posibilități care implică cel mai optim procent de risc și oportunitate. În comparație cu perspectiva clasică în care Dumnezeu cunoștea într-un singur moment evoluția temporală a lumii, în teismul neoclasic Dumnezeu cunoaște în fiecare moment ceea ce este actual iar ceea ce ține de viitor doar ca posibilități. Libertatea indivizilor este salvată printr-o astfel de concepere a omniscienței divine – ai aleg anumite posibilități iar Dumnezeu ajunge să le cunoască în momentul actualizării lor.

²⁹ *Ibidem*, p. 231

³⁰ Charles Hartshorne, *Beyond Humanism: Essays in the philosophy of nature*, Peter Smith, 1975, p. 137-138